

Marta Comas Sàbat

Okupes a l'escola!

La veu de les famílies
en el sistema educatiu

E Eumo
Editorial

ÍNDEX

Presentació	11
A l'escola hi ha més política, més cultura i més acció social del que ens imaginem	11
De qui és l'escola? Una pregunta sense resposta	13
L'educació com a acte ètic, estètic i polític	15
Quatre dades sobre la recerca que fonamenta aquest llibre	18
I. L'ideal, l'horitzó, la utopia que perseguim	21
1. L'educació com a bé comú	23
Crisi de l'estat del benestar o crisi de la democràcia?	25
Gestió en comú allà on l'estat ens deixa desprotegits	28
Actuar al marge del sistema: riscos liberals del comú	31
Educar per a la democràcia o educar per al mercat	34
2. Quatre autors que vull reivindicar	37
Reivindicació de l'humanisme, seguint Nussbaum	38
Reivindicació de la democràcia, seguint Giroux	40
Reivindicació del dret a l'educació, seguint Tedesco	45
Reivindicació de la comunitat, seguint Bauman	48
3. L'acció col·lectiva de les famílies i els nous moviments socials	51
II. La realitat, l'escola que tenim, les famílies que som	55
1. L'escola en l'engranatge de la reproducció social	59
La cultura com a pell	59
Les tres funcions de l'escola: distribució, educació i socialització	62
Les gramàtiques escolars	65
El lloc dels altres sabers	66

2. Models de criança, expectatives familiars	
i clausura social	69
Altres formes de capital, per a entendre l'estructura de classes	69
El capital emocional com a capital de les dones	71
Hiperresponsabilitat parental	73
El silenci eixordador d'algunes famílies	75
Creixement cultivat: la llar com a espai pedagògic	76
3. La tria d'escola i el compromís de l'equitat	79
Estratègies de clausura de les classes mitjanes	79
Sistema de quasimercat educatiu	82
Gentrificació escolar	85
4. Diferents famílies, maneres diferents de participar	88
Les famílies majoritàriament són presents a les escoles	88
Tipologies de participació	90
Barreres, objectives o simbòliques, a la participació	92
5. Una democràcia escolar de baixa intensitat	97
El lloc de la participació en sis lleis d'educació	97
Cultura escolar i espais de participació	100
La bona salut de l'associacionisme educatiu al nostre país	102
III. Algunes coses es mouen. Parlen els actors	105
L'etnografia, altaveu dels actors	107
Narració del cas	111
1. Unes famílies (o unes dones) que fan més política del que es pensen	116
La resposta a les retallades com a aglutinant	118
Caracterització dels moviments de famílies com a nous moviments socials	120
Una agenda que va de la «necessitat a la llibertat»	126
Moviments emancipadors <i>versus</i> moviments garantistes	132

2. Famílies apoderades, administracions febles?	136
Capacitat de veu i d'agència de les famílies	137
Uns líders socials que havien anat al cau	138
La política d'escolarització com a política fallida	141
Enfortir llaços comunitaris, el gran actiu dels moviments	144
3. La classe social: el gran condicionant de la veu de les famílies	147
Com s'explica l'absència de la classe treballadora?	147
Una comunitat en què no hi caben les famílies estrangeres	149
L'interès particular i la síndrome NIMBY	153
4. L'AMPA, escola de ciutadania	161
«Si no ho fem nosaltres no ho farà ningú»	164
Què aporten les AMPAs?	167
Capacitat de lideratge, malgrat elles	172
Com es fa el salt de l'AMPA al moviment social?	174
El ciment que construeix comunitat	177
IV. Palanques de canvi per a una escola de la comunitat	181
1. Condicions per a una escola democràtica	185
Què tenen les escoles democràtiques que les fa tan diferents?	189
Actuacions focalitzades a cada context: ni totes les famílies són iguals ni totes les escoles estan idènticament disposades a la participació	190
2. Efectes de l'acció col·lectiva de les famílies en l'equitat i la millora de l'educació	193
Interès particular vs. interès general	197
«En drets, ni un pas enrere»	200
Cloenda: qui té la legitimitat d'okupar l'escola?	203
Tres idees per a deixar de fer seure les famílies a la banqueta dels aprenents	204

Epíleg: de l'1 d'octubre a la contracimera del G7, on era la comunitat educativa?	213
Una nit màgica	214
Alternatives al G7	219
No som conscients de la força que tenim	222
Bibliografia	225

PRESENTACIÓ

A l'escola hi ha més política, més cultura i més acció social del que ens imaginem

Dels molts títols que manejàvem quan estàvem a punt de donar per enllestit l'original del llibre, van quedar-ne tres de finalistes: *La veu de les famílies en el sistema educatiu*, que pel seu to massa literal i poc evocador ha quedat relegat com a subtítol; *De qui és l'escola?*, que vam desestimar perquè podia confondre's amb un debat al voltant de la titularitat, del que és públic o del que és privat, i *Okupes a l'escola*, que va destacar-se com a guanyador. Ara em veig amb l'obligació de confessar que *Okupes a l'escola* és un títol manllevat d'un llibret de l'antropòleg africanista Lluís Mallart, editat per La Campana l'any 2001, titulat *Okupes a l'Àfrica*. En aquell text, l'autor es preguntava irònicament quina seria l'última troballa ideològica amb la qual Occident correria cap a l'Àfrica per imposar-la. Perquè, tal com ens recordava el professor Mallart, la llista dels actors que han volgut ocupar l'escenari africà, des dels primers aventurers i mercaders d'esclaus fins als missioners, els metges, els mestres i, més recentment, les multinacionals, els defensors de les espècies animals o els cooperants, és llarga i mostra com tots ells traslladen successivament els seus conflictes i les seves contradiccions al territori «exòtic» amb el pretext de «salvar» l'Àfrica. En el fons Mallart ens proposa un debat ètic sobre la legitimitat de les actuacions dels uns en terra dels altres, un debat sobre el concepte de *foraster*, i el de *propietat*, al voltant de com es construeix la idea d'allò que a uns els és propi i als altres no els correspon de fer. Sobre allò que, malgrat no ser teu, t'apropies.

Salvant totes les distàncies, la idea d'*okupació* amb «k» ens funcio-

na com a títol perquè evoca el debat sobre la legitimitat de fer-se amb una propietat que és d'un altre. En el cas de l'educació (com en el cas de l'habitatge que és on realment es materialitza la lluita per la propietat), parlem d'un dret reconegut a la Constitució com a dret universal. Això complica les coses. En el nostre cas parlarem d'unes famílies que *okupen* l'escola. D'unes famílies que en els darrers temps s'han apoderat, han fet sentir la seva veu i han arribat a posar en crisi la veu dels docents (o dels directius del sistema) com a única veu legítima. En alguns casos se les ha convidades, i no els ha calgut *okupar*, sinó que han estat disponibles per a crear una comunitat educativa plural al costat dels mestres, els alumnes i l'entorn. En altres casos, famílies actives s'han apropiat (simbòlicament) de l'escola, s'hi han tancat (efectivament), l'han feta seva, han exigit allò que els ha semblat que hi tenien dret i han forçat així les costures del sistema. I en altres casos encara, també en parlarem, hi ha hagut famílies que han callat amb un silenci eixordador, famílies que, malgrat que els seus fills eren a l'escola, s'hi han sentit estrangeres i no han gosat entrar-hi, tensant sense saber-ho els fonaments d'un sistema que es diu inclusiu.

El llibre que teniu a les mans parla justament d'això, de les costures que es forcen per eixamplar el domini de l'escola, des de les idees fins a les pràctiques, des de les accions individuals fins a les accions col·lectives, des de les mobilitzacions puntuals en la feina associativa quotidiana i sostinguda de pares i mares compromesos fins a les organitzacions que fan el salt a l'espai públic arribant a assolir victòries d'importància política. Al llarg d'aquestes pàgines reivindicarem que el debat sobre l'educació, avui, és un debat ciutadà que depassa els docents que hi estan involucrats professionalment. Interrogar-se sobre el significat i el paper de l'educació a la nostra societat obliga a repensar tant el propòsit (per a què eduquem?) com els mètodes (què sabem de com aprenen els infants?) i fer-ho tant des del pla intel·lectual, confrontant idees, com des del pla performatiu, mobilitzant les pràctiques. El quid de la qüestió rau a assegurar que en aquesta conversa constituent sobre un nou paradigma de l'educació hi prenen la paraula tots els sectors de la comunitat educativa, i això, avui, no és una evidència.

De qui és l'escola? Una pregunta sense resposta

Com tampoc no és òbvia la resposta a la pregunta: de qui és l'escola? (i quan parlo d'*escola* em refereixo a tots els centres educatius sostinguts amb fons públics, tant si són escoles com instituts, de titularitat pública com privada). Sabem que ni és propietat exclusiva de l'administració educativa que dicta les lleis, aplica les normes, defineix els currículums i el sistema de qualificacions i proveeix els recursos; ni és només responsabilitat dels mestres o dels equips directius que la fan funcionar des de les aules cada dia. Però no sabem si quan els alumnes parlen de *la meua escola* és perquè realment la senten *seva*. Se l'han apropiada? S'hi han vinculat? Algú ha escoltat la seva veu per contribuir a definir allò que hi passa? No sabem tampoc si les famílies, unes tan hiperimplicades i altres tan foranes, comparteixen quin és el seu rol a l'escola. Com s'obren a un espai per a poder participar en la definició de la *seva* escola? I els agents de l'entorn, el municipi, les entitats culturals, el veïnat, les associacions esportives o de lleure, tenen capacitat per a visualitzar que l'escola també *és seva* en tant que és un equipament del barri? Diuen *la nostra* escola? Quan parlem de la dimensió comunitària de l'escola, creiem de veritat que *és* de tothom que d'una manera o altra hi està involucrat? I si hi ha conflictes, controvèrsies, discrepàncies... qui respon?

Per respondre a aquests interrogants proposo anar al moll de l'os del que és, o hauria de ser, l'escola democràtica revisant el que s'entén per comunitat educativa. Si parléssim de comunitat de veïns imaginariem ràpidament un col·lectiu format per persones ben diverses que comparteixen un fet en comú, l'habitatge, i tenen un propòsit clar: establir entre totes i tots uns mínims per a mantenir la qualitat tant de l'edifici com de l'ambient que s'hi viu. Per fer-ho aquests veïns i veïnes pacten una organització (qui pot ser escollit president d'escala, cada quant, què li toca fer, què es pot decidir per majoria o en quins temes cal arribar al consens), estableixen unes contribucions (en diners, en treball o en espècies) i en alguns casos faciliten espais de convivència amable per a poder-se conèixer i compartir el confort del bon veïnat-

ge (en conec alguns que fins i tot fan sopars a la fresca). Quan parlem de comunitat educativa, els contorns de la imatge que ens ve al cap són molt més borrosos, i es fa difícil trobar les paraules per a definir-la en una sola frase. Ja avanço que la salut democràtica de l'escola ara mateix no és plètòrica i, a diferència de la comunitat de veïns, a la nostra comunitat no sempre s'han pactat les normes del joc amb totes les persones implicades ni se les ha tingut en compte per a prendre decisions. En canvi, a diferència de la comunitat de veïns, al voltant de l'escola ens hi hem trobat molt més sovint com a casa, hem compartit matinals de dissabte (segurament més dinars o sopars a la fresca que amb els veïns de l'escala), activitats culturals, formatives, mobilitzacions de protesta o tasques de manteniment (i això que no és casa nostra). I ens podem dir pel nom, cosa que no puc assegurar dels meus veïns de l'escala. Perquè el que tenen en comú totes les persones que formen una comunitat educativa encara és més valuós que l'habitatge: és l'educació dels fills i les filles dels uns, dels alumnes dels altres, de les futures generacions de tots.

A partir de les dades que ens aporten la recerca i el coneixement acumulat (en aquest cas un coneixement que prové més de les ciències socials i polítiques i de la filosofia que no pas de la pedagogia o la didàctica) interrogarem el *ser de l'escola*, cercant els elements substantius que defineixen tant l'escola com el sistema educatiu, i que fan que la comunitat sigui realment una *comunitat de pràctica* que la sent seva, que sent que *hi* pertany i que, per tant, *hi* està compromesa. Sabem, perquè hi ha estudis que així ho demostren (també en parlarem), que un bon vincle de la família i l'alumne amb el seu procés d'aprenentatge no només millora els resultats sinó que facilita la continuïtat dels estudis més enllà de l'etapa obligatòria. Sabem també que aquells països referents pel seu model educatiu (amb Finlàndia al capdavant) són els que han aconseguit que tota la societat se senti compromesa amb l'educació, dedicant-li els millors professionals, els millors equipaments i un percentatge significatiu del pressupost públic. És en aquests països on el concepte d'educació com a bé comú s'aferra i pren forma. Ens aturarem en aquesta idea plante-

jant-la com a l'ideal a assolir, i dibuixarem el recorregut que ens caldria fer com a país per tal d'abastar-la.

El llibre s'estructura en quatre parts: la primera part planteja l'ideal d'una escola realment democràtica en un món dominat per la lògica del capital i, de la mà dels autors de la pedagogia crítica (amb Henry Giroux al capdavant), mostra l'horitzó, la utopia que ens hauria de guiar. Com a novetat, en aquesta primera part més conceptual es defineixen els nous moviments socials i les noves maneres de fer política, fora dels partits o les institucions, i s'inclouen els moviments de famílies en educació dins d'aquest paradigma. La segona part descriu la realitat, el panorama de l'escola actual, posant l'accent en els elements que amenacen l'educació com a bé comú. I analitzant des d'una perspectiva social i cultural les lògiques familiars, detenint-nos sobretot en les famílies de classe mitjana amb elevat nivell d'estudis que són les més preocupades, i en conseqüència les més mobilitzades, per l'educació, i han estat les protagonistes de la meva recerca els últims anys. La tercera part del llibre dona la veu als actors, tant als equips docents com a les famílies implicades en l'escola per mostrar que hi ha algunes coses que es mouen, que en certa manera es fan passes cap a aquell horitzó utòpic que s'haurà descrit, malgrat que, com en tota acció col·lectiva, hi hagi també un munt de contradiccions. El llibre es tanca amb una quarta part de conclusions, en la qual he fet l'esforç d'identificar quines són, o haurien de ser, les palanques de transformació per a avançar cap a una escola de la comunitat.

L'educació com a acte ètic, estètic i polític

Per arrodonir la idea del llibre que teniu a les mans, allò de què va, que parla d'escola però no des de la pedagogia, i que ens recorda que a l'escola hi ha més política, més cultura i més acció social del que ens imaginem, i per obrir boca, em venen al cap les paraules de Loris Malaguzzi quan afirma que l'educació és un acte ètic, estètic i polític. M'agrada citar Malaguzzi com a homenatge al seu model d'escola

infantil a la ciutat italiana de Reggio Emilia, que va posar en marxa a la dècada dels anys seixanta, i per com encara avui segueix interpel·lant el sistema educatiu amb reflexions de rabiosa actualitat. Ens hi aturarem un moment.

Ell parla d'un acte ètic. I Begoña Roman, doctora en filosofia, agafa el fil centrant-se en tres idees per desentrellar què hi ha d'ètica en l'educació. Primera idea: així com la moral té respostes, l'ètica formula preguntes i vol les raons. Per això cal educar el pensament crític. Segona idea: només des de la consciència que tots som vulnerables i depenem dels altres podrem acceptar humilment que les respostes als problemes contemporanis només les trobarem treballant d'una manera col·laborativa. Per això cal entendre que l'escola som tots. Tercera idea, dedicada als mestres: la responsabilitat professional és estar al servei del ciutadà i per tant ha d'estar centrada en l'altre (l'alumne, la família, la societat) que m'interpel·la. La relació i la interacció a nivell personal és la clau del fet educatiu. És justament a partir d'aquesta consciència de la interdependència i la interacció com a diàleg real amb la comunitat que Malaguzzi basteix el seu model d'escoles a Reggio Emilia i que ha esdevingut un clar referent pedagògic.

Parla també d'un acte estètic. Malaguzzi dona una especial importància a l'estètica del coneixement i posa tota l'atenció a crear uns espais agradables on la cura de l'ambient, del mobiliari, dels objectes, dels llocs d'activitat, dels processos i productes dels infants parlin per si mateixos, amb un llenguatge que no és el de la raó sinó el de la seducció. Com un paisatge que ens atrau per la seva bellesa, l'escola «bonica» obre pas al desig. En aquest cas, al desig d'aprendre entès com a una decisió íntima i subjectiva. En un altre ordre interpretatiu, ha estat l'antropologia (ràpidament us adonareu que és la base teòrica, la caixa d'eines, l'instrumental d'aquest llibre) la ciència que s'ha centrat a analitzar més la forma de les coses que el fons. S'ha fixat en la manera com diem que són les coses, com les narrem, com les embellim, més que en com són realment. Pierre Bourdieu (autor de capçalera de tants antropòlegs, entre els quals em compto) s'entreté a desgranar com es cultiva el gust i com es forgen les disposicions cap a unes determinades mos-

tres estètiques i no unes altres (el fet que m'agradi més la rumba que la música clàssica, o vestir amb colors llampants que de manera sòbria) i de quina manera l'estètica acaba formant part de l'estructura social amb un paper molt rellevant en les dinàmiques de reproducció de les desigualtats. Dedico un capítol sencer a descobrir el paper de l'escola en l'engranatge de la reproducció, on tornarem a Bourdieu i al paper de l'estètica en l'educació.

I finalment considera l'educació com un acte polític. Només cal recordar que al nostre país en quaranta anys de democràcia hi ha hagut sis lleis d'educació. Perquè tant en la definició dels continguts del que cal aprendre a l'escola (el currículum), com en la manera com s'ensenya (la didàctica), com en les normes sobre com s'ha d'organitzar l'escola, avaluar o rendir comptes, les lleis (o els qui les redacten) estan prenent partit respecte al model de societat per al qual s'eduquen les generacions futures. No hi ha res de neutre, en educació. Un currículum orientat a les demandes del mercat, competitiu i meritocràtic, o un altre que afavoreixi l'humanisme i valori que els infants aprenguin a pensar per si mateixos, orienten cap a uns models socials ben diferents l'un de l'altre. Unes aules on es calla i s'escolta la veu del professor per tal de memoritzar la lliçó, respecte a uns entorns d'aprenentatge on, en equip, els infants resolen reptes, entrenen un tipus de ciutadà amb major o menor capacitat per a prendre la paraula i entendre el que és la llibertat. Però no només és en l'àmbit normatiu que hi ha política a l'escola, sinó que és, i sobretot, en l'àmbit de les pràctiques. Paulo Freire, en un dels seus darrers treballs, s'exclama que «a aquestes alçades» encara calgui repetir el que és una obvietat: que l'educació és un acte polític. Que la no neutralitat de l'educació exigeix als mestres que assumeixin la seva identitat política i visquin amb coherència l'opció que hagin triat. Dificilment es pot ser espontani, mantenir-se al marge i no prendre partit, ja que l'opció democràtica és antagònica a l'autoritària. Cal mullar-se.

M'interessa especialment l'afirmació de Hannah Arendt quan diu que el sentit de la política és la llibertat, perquè encaixa amb el sentit de l'educació que és formar persones lliures. Arendt vincula la política

amb l'acció, que tant pot ser individual com col·lectiva, de posar alguna cosa en marxa, de desencadenar un procés. Dit d'aquesta manera jo hi veig molt de polític, en l'acte d'educar. I, quan parla de l'escola, Arendt considera justament que el que caracteritza les persones adultes és que poden continuar aprenent, però ja no poden ser educades (altre cop el sentit de la llibertat). Donat que educar té a veure amb allò que algú altre ha decidit que s'ha d'aprendre, només es pot aplicar a la infància. El pas a l'edat adulta, segons Arendt, es dona justament quan el subjecte decideix per si mateix què vol aprendre. Els estats que pretenen educar (o adoctrinar) els adults serien els estats totalitaris. Sabem, per l'actualitat política a casa nostra, que la línia entre educar i adoctrinar és fina i no és gens ingènua.

En síntesi, al llarg de les pàgines d'aquest llibre parlarem d'ètica (sobretot de compromís), d'estètica (sobretot de comunicació simbòlica) i de política (sobretot d'allò que és públic i compromet el futur de tots). Perquè quan els pares i les mares *okupen* l'escola hi ha en joc totes aquestes dimensions.

Quatre dades sobre la recerca que fonamenta aquest llibre

Per tancar la introducció només resta dir quatre paraules sobre el to, els fonaments i la metodologia. Cal aclarir que a la base de tot plegat hi ha més de cinc anys de recerca aplicada, d'etnografia, sobre com participen les famílies a l'escola i com el sistema educatiu els reconeix la seva capacitat de veu i d'agència. Una recerca exhaustiva en el món de les associacions de mares i pares d'alumnes (m'hi referiré com a AMPAs, que és l'acrònim més estès encara que actualment han passat a dir-se AFAs, amb la «F» de famílies, per tal de reconèixer la pluralitat de models familiars) m'ha permès radiografiar tant la salut de la democràcia a l'escola com el biaix de classe que tenyeix l'estil de participació dels diversos col·lectius de famílies (confirmant fins on l'origen, el nivell de renda o el nivell d'estudis són determinants a l'hora de participar a l'escola). En una primera fase (2014-2016) la recerca va ser pro-

moguda per la Fundació Jaume Bofill amb el projecte «Famílies amb veu» del qual van sorgir diversos informes i un *Llibre Blanc de la participació de les famílies a l'escola*, i en una segona fase, coincidint amb les mobilitzacions posteriors al 15-M que van desencadenar la proliferació d'assemblees, grogues a Catalunya i verdes a Balears, la recerca es va centrar en la dimensió de classe dels moviments socials en educació, i en resultà la tesi doctoral que porta per títol: *La veu de les famílies en el sistema educatiu. Aposta pel bé comú o estratègia de clausura?*

No patiu. Aquest no és un resum de la meua tesi doctoral. Malauradament els requeriments acadèmics encara ara ens porten a redactar volums de més de 350 pàgines, farcits de cites i de formalismes metodològics que els fan pràcticament il·legibles. Sí que és una reescriptura de part del que allà vaig aprendre i esbrinar, feta des d'una vocació dialògica. Tota recerca es fa amb voluntat de difondre-la, de contribuir al coneixement col·lectiu i, en el meu cas, també amb la pretensió de contribuir al creixement professional d'educadors i educadores. I per això és important trobar el to entre el rigor de l'anàlisi i la claredat expositiva, per fer-se entendre entre un públic no expert.

El procés d'una tesi doctoral, tan llarg i rigorós com és, et fa créixer. És un aprenentatge únic: segurament cap altra vegada a la meua vida aniré tan a fons amb cap altra cosa. Anar a fons vol dir seguir una seqüència: primer de tot centrar el focus i plantejar una pregunta (màxim dues) com a motor de la recerca; després llegir i llegir més. Seguir llegint; ordenar tot el que ja se sap (a nivell internacional) sobre l'àmbit en qüestió, prioritzant els discursos més afins al meu propòsit. I, finalment, seleccionar quines d'aquelles idees ens serviran per a construir el nostre mapa conceptual (en diem model d'anàlisi) a partir del qual dissenyarem els instruments de recollida de dades per a la validació de les hipòtesis. Anar al camp, és a dir, fer les observacions sobre el terreny, les entrevistes o les enquestes. Sistematitzar les dades recollides a partir d'un bon aparell d'operacionalització (una gran base de dades on cada concepte se subdivideix en calaixos segons les variables escollides i et permet fer creuaments). I, a la llum de les troballes, validar, o refutar, les hipòtesis i redactar les conclusions.

De tot això, en aquest llibre, que expressament i per encàrrec de l'editora ha de ser curt i fàcil de llegir, només hi abocaré dues coses: el que diuen els autors més significatius, aquells que a mi em van ajudar a pensar les coses des de punts de vista nous, i els resultats més rellevants, aquelles coses que encara no estaven dites (o que jo no vaig llegir i em semblen originals). Sobretot m'agradaria que el lector, la lectora, l'agafés com una guia de lectura on descobrir una sèrie de llibres recomanats. No en va cito uns autors i no uns altres. En fer la tria m'hi he mirat molt. Els trobareu tots ressenyats a la bibliografia, per això en el text he estalviat les dates o les citacions formals. En el meu dia a dia professional treballo amb docents en espais formatius, i malauradament constato que no només és un col·lectiu que no llegeix gaire (suposo que ni més ni menys que la resta de col·lectius professionals), sinó que els referents, els llibres que s'escullen més sovint, són més d'aplicació immediata a l'aula que no de reflexió política, filosòfica o social.

El context social, les circumstàncies que afecten l'espai i el temps on el mestre «fa la classe» no estan a les seves mans, però el pes que tenen en el procés educatiu «dels seus alumnes» és tan gran que cal conèixer-les una mica més, tenir-les en compte per tal d'ajustar el marc des d'una visió sistèmica. Proposo complementar la biblioteca d'autors de referència de la pedagogia amb algunes obres cabdals d'altres àmbits de coneixement que, espero, obrin la mirada i les ganes d'anar a la llibreria per començar-los a llegir de cap a peus. Preneu nota: només en aquestes cinc pàgines ja han aparegut uns quants noms fonamentals.